

Valerija Macan Lukavečki

JULIJE KLOVIĆ, UMJETNIK IZ VINODOLA U EUROPSKOM HUMANIZMU

Doc. dr. sc. Valerija Macan Lukavečki

Hrvatski studiji, Sveučilište u Zagrebu

UDK: [75.056/.057:766][091.31+096][246.7+247.5+264-13]929[KLOVIĆ, Julije]

(497.5VINODOL)(091)271El Escorial(460)"15"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 20. 11. 2018.

U prvom dijelu autorica donosi kraći pregled života i rada Jurja Julija Klovića, a u drugom dijelu ukazuje na ulogu koju umjetnik ima u povijesti minijature kao iluminator rukopisnih knjiga, posebice s obzirom na činjenicu da djeluje u vremenu kada su rukopisne knjige već izuzetno raširene na europskom kontinentu. U posljednjem dijelu autorica ukazuje na njegovu izradu pojedinačnih minijatura sakralne tematike koja je dominantna u drugoj polovici Klovićeva života, a za čiju je pojavu kao posebne grane umjetnosti – minijature – Klović od ključnog značaja. Prikazani su razlozi velike potražnje za ovim minijaturnim slikama koje su naručivane kao osobni ili diplomatski poklon članova obitelji Farnese te firentinske obitelji De Medici i kao takve odašiljane diljem europskih dvorova. Iznimna je cijenjenost i potražnja za ovim malenim dragocjenostima utjecala i na pojedine umjetnike onoga vremena, stoga autorica ukazuje i na činjenicu u kolikoj su mjeri ove umjetnine služile umjetnicima kao model, posebno Giovanniju Battisti Castella i fra Andreasu Leonu koji su djelovali unutar *scriptoriuma* samostana El Escorial u Španjolskoj. U radu se stoga autorica osvrće i na prisutnost Klovićevih iluminacija u dotičnom samostanu u čiji je *scriptorium* Klović bio i osobno pozvan, što je zbog poodmakle dobi odbio.

Ključne riječi: Juraj Julije Klović; Real Monasterio di San Lorenzo de El Escorial; minijatura „da gabinetto“; rukopisni kodeksi; Giovanni Battista Castello; fra Andreas Leon.

Umjetnost iluminiranja Jurja Julija Klovića (1498. – 1578.) dosegla je onovremeni vrhunac i kao takvu već su je za njegova života prepoznala neka od najcjenjenijih imena iz svijeta umjetnosti onoga vremena, ali i same društvene elite koje su je potraživale i financirale. Nije redovito bio slučaj da se vrijednost umjetnikovih djela dostojno prepoznala još za njegova života već obično tek nakon njegove smrti, a nerijetko su umjetnici ostali i trajno anonimni, no Klović je očigledno bio iznimka.¹

1 Godine 2018. navršilo se 520 godina od Klovićeva rođenja i 440 godina od njegove smrti, stoga ovim radom želim dati osobni prilog obilježavanju ovih obljetnica našeg velikana Jurja Julija Klovića.

Još za njegova života objavljuju se tekstovi čiji sadržaj ne samo spominje već i naveliko hvali njegovo umijeće iluminiranja. Tako ga u srpnju 1538. u Rimu upoznaje mladi Francisco de Holanda (1517. – 1584.) koji je tada na proputovanju Europom »e li fui inviato dal mio Re«² kako bi za svoga kralja dokumentirao postojeće umjetničke građevine te upoznao talijanski umjetnički renesansni ambijent. Nekoliko godina kasnije u svome djelu *Da pintura antiga. Diálogos em Roma* De Holanda slavi Klovicia kao „Mais consumado de todos os luminadores d'este mundo“ te mu posvećuje cijeli jedan dijalog i tako glas o njemu prenosi u Portugal hvaleći ga nimalo skromnim riječnikom.³ Za vrijeme boravka u Rimu ovaj Portugalac posjećuje najviši rimski umjetnički krug ljudi te vjerojatno tada upoznaje Klovicia i s Michellangelom Buonarrotijem. Ovo poznanstvo, a vjerojatno i prijateljstvo, Klovicia s Michelangelom rezultirat će razmjenom brojnih crteža te snažnim Michelangelovim stilskim utjecajem na Klovicev rad.

Prvi naredni spomen Klovicia u tiskanom djelu nalazimo 1548. godine u djelu Paola Pina *Dialogo di pittura*, a u drugoj polovici XVI. stoljeća sve je brojnija literatura o umjetnosti i umjetnicima u kojoj je Klović redovito predmet govora.⁴ Najznačajniji pak objavljeni Klovicev životopis XVI. stoljeća jest onaj Giorgija Vasarija (1511. – 1574.) iz 1568. godine u kojem autor (ujedno i Klovicev osobni prijatelj) također ne štedi riječi hvale minijaturistu u čast te mu nameće do danas sačuvan nadimak „Michelangelo minijature“. Njemu u čast pisani su i soneti, od Giacoma Cencija (1565. objavio Dionisio Atanagi) do Alessadra Contarinija, Antonija Allegrettija i Benedetta Varchija te mnogih drugih suvremenika.⁵ Interes za njegovu umjetnost ne jenjava ni po završetku XVI. stoljeća pa tako 1733. portugalski kralj Ivan V. di Bragança (1689. –

2 Francisco D'OLANDA, *I Trattati d'Arte*, Grazia Modroni (ur.), Sillabe, Livorno, 2003., 103. Francisco je rođen u Lisabonu od oca podrijetlom Nizozemca Antonija d'Olandea, minijaturista na dvoru dinastije Aviz, te od oca uči umijeće minijature. »Intorno al 1533 passa al servizio di Don Fernando e, alla morte di questi, alla corte di Don Alfonso, colto amante dell'arte e delle lettere, protettore e mecenate di molti insigni cultori della lontana Italia. Nel 1537 Don Manuel offre a Francisco la possibilità di visitare l'Italia con lo scopo di rilevare e documentare monumenti e fortezze.« D'OLANDA, *I Trattati d'Arte*, 7.

3 *Da pintura antiga. Diálogos em Roma* u drugome dijelu rukopisa koji Francisco nakon povratka u Portugal 1548./1549. predstavlja kralju Ivanu III. opisuje susret s Klovicom koji se dogodio u razdoblju između njegova dolaska u Rim 1538. i vremena kada napušta Rim i nastavlja putovanje po Italiji te konačnog povratka u Portugal. Francisco u Rimu upoznaje najpoznatije osobe rimskog kruga te posjećuje krug Michelangela Buonarrotija i Viktorije Colonna. Michelangelo je protagonist najvećega dijela Franciscovih dijaloga te ga smatra najvećim kiparom i slikarom svoga vremena. Klović je glavni protagonist četvrtog dijaloga spomenute knjige. Izdanja Franciscovih rukopisnih djela poznata su tek nakon 1890. (D'OLANDA, *I Trattati d'Arte*, posebno o Klovicu 143-147.)

4 Paolo PINO, *Dialogo di pittura*, Per Paolo (!) Gherardo, Venezia, 1548.; Raffaello BORGHINI, *Il Riposo in cui della Pittura, e della Scultura si fa uella, de' più illustri Pittori, Scultori, e delle più famose opere loro si fa menzione; e le cose principali appartenenti a dette arti s'insegnano*, Firenze: appresso Giorgio Marescotti, 1584., 531-533; Giovanni Paolo LOMAZZO, *Trattato dell'Arte della Pittura, Scultura ed Architettura*, vol. 2, Milano: per Paolo Gottardo Pontio, 1585., 437; Giorgio VASARI, *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti*, Maurizio MARINI (Uvod), Grandi Tascabili Economici Newton, Roma, 2004. (faksimil izdanja iz 1568.), 1326-1331. Osim što je u izdanju iz 1568. Klović dobio i vlastiti životopis, Vasari ga spominje i u životopisima Sebastiana del Piombe (izdanje iz 1505.), Girolama dei Librija, Marcantonija Raimondija i Giovannija Antonija Lappolija.

5 Sonete je na hrvatski jezik prepjevao Tonko Maroević te su, zajedno s talijanskim izvorcima, objavljeni u: Milan PELC, *Fontes Clovianae*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1998., 13-17; 147-149.

1750.) naručuje od Guglielma Bonda knjigu o Klovićevu životu i djelu.⁶ U 19. su stoljeću tiskane i prve monografije sada već pisane na znanstveni način, kako u Londonu iz pera Williama Bradleyja⁷, tako i u Hrvatskoj iz pera Ivana Kukuljevića Sakcinskog.⁸ Zahvaljujući plodonosnom radu povjesničara 19. stoljeća objavljeni su najznačajniji povijesni izvori, brojna pisma i napokon Klovićeva oporuka koja je donijela čitav niz novih saznanja, ali i otvorila nova pitanja o Klovićevim djelima i suradnji s umjetnicima onoga doba.⁹ U proteklom stoljeću objavljen je, osim manjeg broja monografija,¹⁰ čitav niz članaka iz povijesti Klovićeva života te minijature kojima se sve više rasvjetljuje njegov talent, umijeće i generalno osoban doprinos umjetnosti minijature, identificiraju nova djela, ali i povijesne činjenice i okolnosti u kojima ih je stvarao.

- 6 Gulielmo BONDE, *Ad serenissimum Dominum D. Joannem V. Portugalliae Regem de Julii Clovii clari admodum pictoris operibus. Libri sive sermones tres: Idea, Index, Deliberativus*, Armigero, Collegium Anglorum Duaceni alumno, London, 1733. (anastatska kopija u izdanju Gale ECCO, Print Editions, 2010. i 2018.) Knjigu je u narednom stoljeću u monografiji posvećenoj Kloviću predstavio John William Bradley iznijevši detaljan sadržaj svakog poglavlja Bondeove knjige. Uz općenit prikaz Klovićeva života i djela, glavna je tema Bondeove knjige bio opis iluminirane knjige koju je Klović iluminirao za portugalskog kralja Ivana III. Ova rukopisna knjiga, iako je izvorno pripadala portugalskoj kraljevskoj kući, u momentu kada je opisuje i u rukama drži Bonde, nalazi se u privatnim rukama te on smatra da bi se trebala vratiti u kraljevske ruke. Sastojala se od 200 listova pergamene. U prvoe dijelu sadržavala je iluminirani kalendar za koji Bradley zaključuje da je poprilično nalikovao Brevijaru Grimani, a potom je slijedio izbor evanđelja i molitava, sve praćeno mnogobrojnim bogatim minijaturama. Prema Bondeovu opisu, bila je bogato ukrašena zlatom i srebrom: »Prima illa literarum elementa a quibus pagina quaeque initium sumit, sunt accurate satis ornata, referta sunt curiosis; [...] argenti et auri ornamentis [...]« (John W. BRADLEY, *The Life and Works of Giorgio Giulio Clovio, miniaturist, with Notices of his Contemporaries, and of the Art of Book Decoration in the Sixteenth Century*, Bernard Quaritch, London, 1891., 291; 290-304 (anastatska kopija, 2005., Kessinger Publishing).
- 7 Vidi prethodnu notu.
- 8 Prva monografija Ivana Kukuljevića Sakcinskog objavljena je 1852. (Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Život Jurja Julia Klovija slikara. Prinesak za povestnicu umetnosti slavenske*, Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1852.), a narednih je desetljeća objavio još nekoliko radova o Kloviću (Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Zagreb: tiskom Narodne tiskare dra. Ljudevita Gaja, 1858.; Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Leben des südslawischen Künstler*, Agream, 1868.; Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Jure Glović prozvan Julijo Klovio hrvatski sitnoslikar*, Naklada Matice Hrvatske, Tisak Karla Albrechta, Zagreb, 1878.).
- 9 Amadio RONCHINI objavljuje prvu skupinu pisama odakle John BRADLEY prepisuje osam pisama i dodaje još tri. Fourier BONNARD dodaje pismo upućeno kardinalu 6. kolovoza 1575. Ivan GOLUB objavljuje pismo kardinala Farnesea datirano 8. kolovoza 1570. Clare ROBERTSON objavljuje pisma upućena kardinalu datirana 25. travnja 1543. i 20. kolovoza 1577. Za naknadna objavljena pisma i ispravke vidi rad Alमुdena Pérez de Tudela 2000. (Amadio RONCHINI, Giulio Clovio, u: *Atti e Memorie delle RR. Deputazioni di Storia Patria per le Province Modenesi e Parmensi*, vol. III (1866.), 259-270; J. BRADLEY, *The Life and Works of Giorgio Giulio Clovio*, 380-392; Fourier BONNARD, *Un hôte du Palais Farnèse. Don Giulio Clovio miniaturiste (1408 – 1578)*, A. Picard, Pariz, 1929., 68-69; Ivan GOLUB, Nuove fonti su Giulio Clovio, u: *Paragone*, 359-361 (1980.), 121-14.; Clare ROBERTSON, *Il Gran Cardinale 'Alessandro Farnese, Patron of the Arts*, Yale University, New Haven, 1992., Appendice, dokumenti 14. i 102.; PÉREZ DE TUDELA Alमुdena, Documenti inediti su Giulio Clovio al servizio della famiglia Farnese, u: *Aurea Parma*, LXXXIV (svibanj – kolovoz 2000.) II, 281-307.)
- 10 Giorgio VASARI, *Vita di Don Giulio Clovio Miniatore con una Introduzione, Note e Bibliografia di Antonietta Maria Bessone Aureli*, Bemporad & figlio, Firenze – Milano – Rim – Pisa – Napoli, 1915.; Maria CIONINI VASARI, *Giorgio Clovio: Miniaturist of the Renaissance*, Fine Arts Collection, New York – Zagreb, 1980. Izvrstan historiografski pregled bibliografije o Kloviću u: Jonathan J. G. ALEXANDER, „Giulio Clovio ‘pictor nulli secundus’“, u: *Il Lezionario Farnese: Towneley lectionary, manoscritto 91*, New York, The New York Public Library, Astor, Lenox e Tilden Foundations, Jonathan J. G. ALEXANDER (komentare napisao i uredio), Franco Cosimo Panini Editore, Modena, 2008., 11-17.

VELIKI MINIJATURIST IZ VINODOLSKOG KRAJA

Julije Klović podrijetlom je bio Hrvat što je naglašavao tijekom svog života deklarirajući se najčešće autografnim potpisom „humile servitore don Julio Crovatino miniatore“ ili „de Croatia“. Saznanja po pitanju njegovih hrvatskih korijena uglavnom su bez novijih podataka nakon što je prof. dr. Ivan Golub u seriji članaka 70-ih godina prošloga stoljeća objavio podatke kojima se pobliže dotiče njegova imena, podrijetla i točnog datuma rođenja.¹¹ Iako se ponosimo Klovićem kao Hrvatom, a znamo da se i sam s ponosom kao takav osjećao i potpisivao „de Croatia“, ne smijemo zaboraviti da se povremeno potpisivao i kao „macedone“, što je i Vasari zabilježio u njegovu životopisu ističući njegovo makedonsko podrijetlo. I sam Klović u oporuci navodi svoje podrijetlo od oca Makedonca i majke Ilirke („patre Macedonico et Matre Ilirica Miniator“)¹² što nas s pravom navodi na to da smatramo kako mu je majka doselila na ova područja bježeći vjerojatno pred Turcima iz južnijih krajeva, dok mu je otac bio podrijetlom iz Vinodolskog kraja.

Znamo da je rođen u selu Grižane, podatak koji u Klovićevu životopisu objavljuje već spomenuti mu prijatelj Vasari.¹³ Na lokalnoj razini u Vinodolskom kraju postoji nekoliko teorija i rasprava o tome gdje se točno (u kojem selu ili zaseoku) nalazila njegova rodna kuća (u mjestu Rudenice, „na cesti od Crikvenice prema Križišću“, Klarići na imetku „Fratar“, zaselak Antovo (ostatci zidova na tzv. Pilaševoj ledini) ili zaselak Gobići).¹⁴ Nažalost, za rasvjetljavanje ovog, ali i brojnih drugih pitanja oko njegova najranijeg djetinjstva, koliko je meni poznato, nema dostatnih povijesnih izvora ili tragova već samo više ili manje vjerojatnih pretpostavki.

Pretpostavlja se da je osnovno obrazovanje primio u pavlinskom samostanu u Crikvenici gdje su ga poslali fratri ili Frankopani.¹⁵ Budući da još kao mladić, i dalje u nedovoljno poznatim okolnostima, napušta hrvatski rodni kraj te kreće put Italije, gdje će ostati do kraja svog života, uz kratke povremene prekide i putovanja, malo nam je toga ostalo od njega i o njemu na hrvatskom teritoriju. Ni arhivski materijal, a ni

11 Ivan GOLUB, Juraj Julije Klović Hrvat (1498 – 1578), u: *Peristil*, 16-17 (1973. – 1974.) 65-78, 18-19 (1975. – 1976.) 31-42, 20 (1977.) 43-55.

12 Oporuka objavljena u: A[ntonino] BERTOLOTTI, Don Giulio Clovio. Principe dei miniatori. Notizie e documenti inediti, u: *Atti e Memorie delle R. Deputazioni di storia patria dell'Emilia, N.s.*, vol. VII/II (1882.), 259-279. Hrvatski prijevod u: Milan PELC, *Fontes Clovianae*, 213. O Kloviću kao jednom od najslavnijih *schiaivona* vidi: Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ, U traganju za povijesnim, kulturnim i umjetničkim identitetom umjetnika *schiaivona*: crtice iz povijesti recepcije u 16. i 17. stoljeću, u: *Ars Adriatica*, (2014.) 4, 313-326. Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ, *Schiaivoni: umjetnici, nacija, ideologija*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2018.

13 Ivan BARBARIĆ, Život i stvaralački opus Jurja Julija Klovića, u: *Peristil*, XXIV (1983.) 26, 101-103. Sa sigurnošću znamo da je Klović preminuo 1578., a kako BORGHINI 1584. (tek nekoliko godina nakon njegove smrti) u svom djelu spominje da je Klović preminuo u dobi od 80 godina, računamo njegovu godinu rođenja 1498. (R. BORGHINI, *Il Riposo in cui della Pittura, e della Scultura si faueella, de' più illustri Pittori, Scultori, e delle più famose opere loro si fa mentione*, 531-533).

14 Vidi: I. GOLUB, Juraj Julije Klović Hrvat (1498 – 1578), u: *Peristil*, 18-19 (1975. – 1976.), 31-42; Stanko JUR-DANA, Klovićevim tragom po njegovu zavičaju nakon 400 godina, u: *Peristil*, XXIV (1983.) 26, 107.

15 O narodnim predajama vidi: I. BARBARIĆ, Život i stvaralački opus Jurja Julija Klovića, 101-103; I. GOLUB, Juraj Julije Klović Hrvat (1498 – 1578), u: *Peristil*, 18-19 (1975. – 1976.), 31-42; S. JURDANA, Klovićevim tragom po njegovu zavičaju nakon 400 godina, 107.

njegov umjetnički opus nisu identificirani kao izvorna baština na hrvatskom teritoriju, stoga se umjetnički opus nastojao barem donekle prenijeti i u naše muzeje i galerije otkupom pojedinih primjeraka s europskih dražbi umjetnina u čemu je među prvima 1937. godine otkupljen crtež *Judita i Holofern* koji se i danas nalazi u Kabinetu grafike HAZU-a u Zagrebu. Od 90-ih godina prošloga stoljeća do danas Hrvatska vlada otkupila je više njegovih umjetnina na europskim umjetničkim dražbama, a koje se danas čuvaju u različitim hrvatskim institucijama, dok su rodne Grižane 2014. godine otvorile i muzej *Kuća Klović* u spomen sunarodnjaku i njegovim djelima izlažući replike njegovih radova i sačuvanih pisanih izvora te tako na jedinstven način podigle monument na rodnoj Klovićevoj grudi.¹⁶

Ukoliko je vjerovati Vasariju, Klović u dobi od osamnaest godina odlazi u Italiju (1516.) i ulazi u službu kardinala Domenica Grimanija (1461. – 1523.), a nakon skore Domenicove smrti odlazi na dvor ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita II. Jagelovića (1506. – 1526.) u Budim. Ondje boravi i iluminira u sklopu kraljevskoga skriptorija, koji napušta nakon kraljeve pogibije na Mohačkome polju 1526. te se potom vraća u Rim. Tada je, navodno, iznimno kratko razdoblje boravio u službi kardinala Lorenza Campeggia (1474. – 1539.) nakon čega je uslijedila strašna pljačka Rima 1527. koju je preživio, kako sam kaže, po zagovoru Blaženoj Djevici Mariji. U ovo detaljima relativno slabo poznato razdoblje Klovićeva života u kojem je u kratkom roku izmijenio više mecena smješta se i mogućnost njegova prolaska kroz Zagreb, kao i rad na iluminacijama misala zagrebačke katedrale, *Misala Jurja od Topuskog* (Zagreb, Riznica zagrebačke katedrale, Nr. 354), koji je jednim dijelom izrađen u *scriptoriumu* u Budimu.¹⁷

16 Osim crteža *Judita i Holofern* u Republici Hrvatskoj čuva se još nekoliko Klovićevih djela: *Posljednji sud* (Zagreb, Vlada Republike Hrvatske, na pohrani i depozitu Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu), *Ganimed* (Zagreb, Strossmayerova galerija), *Misal Jurja od Topuskog* (Zagreb, Riznica zagrebačke katedrale), *Gloria in excelsis Deo – ukrasni okvir za crtež Sveta obitelji pod hrastom* (Zagreb, Ured Predsjednika RH na pohrani pri Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici), *Klovićev autoportret* (Zagreb, Strossmayerova galerija), *Bogorodica s usnulim Isusom, svetim Josipom i Ivanom Krstiteljem* (Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica), *Uskrснуće* (Zagreb, NSK). *Kuća Klović* otvorena je u Grižanama kako bi domaćoj javnosti, ali i turistima, predstavila Julijeva djela i njegov život putem izloženih reprodukcija djela i pisanih izvora koja se nalaze pohranjena u brojnim muzejima i galerijama diljem svijeta. (<http://kuca-klovic.com/> pristupljeno 17. 9. 2018.).

17 O misalu vidi: Dragutin KNI EWALD, Misal čazmanskog prepošta Jurja de Topusko i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdodya, u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga 268 umjetničkog razreda 4., Zagreb, 1940., 44-84; Dragutin KNI EWALD, Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa, u: *Rad HAZU*, (1944.) knjiga 279., 21-24; Dragutin KNI EWALD, Latinski rukopisi u Zagrebu, u: *Minijatura u Jugoslaviji (katalog izložbe)*, Muzej za umjetnosti obrt, Zagreb, 1964., 20-293; Ilona BERKOVITZ, *Illuminated Manuscripts in Hungary, centuries XI-XVI*, Shannon, 1969., 92; Vinko ZLAMALIK, Iluminacije misala biskupa Šimuna Erdodya, u: *Peristil*, XXIV (1983.) 26, 125; Riznica Zagrebačke katedrale, Vladimir MAGIĆ, Zagreb, 1983.; CIONINI-VISANI 1993., 22; Enes QUIEN, *Minijature gotičkog stila u mislima Zagrebačke nadbiskupije: magistarski rad*, Zagreb, 2002. (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu), 37.47.60; Árpád MIKÓ, *Italianische Künstler in Ofen/Buda zur Zeit der Jagiellonen*, u: *Maria von Ungarn (1505 – 1558). Eine Renaissancefürstin*, Martina FUCHS – Orsolya RETHELYI, unter Mitarbeit von Katrin SIPPEL, Aschendorff Verlag, Münster, 345-362; Valerija MACAN, *Giorgio Giulio Clovio, ovvero l'ultima grande stagione dell'arte della miniatura*, Rim, 2009. (doktorska disertacija Papinsko sveučilište Gregoriana), 237-239; *Julije Klović najveći minijaturist renesanse*, Galerija Klovićevi

Spomenuta dva nemila životna događaja posve su odredila Klovićev budući životni put. Proživljene ratne katastrofe u roku od dvije godine – Mohačka bitka 1526. i pljačka Rima 1527. godine – ostavile su iznimno velik trag, stoga ne čudi što se u toj nevolji zavjetovao da će se zarediti ukoliko preživi rimsku katastrofu koja je grad ovila u crno na dugi niz godina. Vjeran svome zavjetu već se naredne godine (1528.) nalazi među novacima Regularnih lateranskih kanonika Presvetog Spasitelja.¹⁸ Od tog trenutka pa u narednih šest godina njegova umjetnost služi ovim redovnicima te na čast i slavu Božju. U suradnji s Girolamom Dai Librijem oslikava koral od kojega nam je sačuvan samo fragment, danas u *Windsor Castle Royal Library*, a najvjerojatnije i Kyrial od kojega je sačuvan fragment s inicijalom „K“ (danas u pinakoteci Tosio-Martinengo u Besci).¹⁹ Započinje pisati *Knjigu čudesa po zagovoru Blažene Djevice Marije* (*Memorie della Chiesa di S. Maria Maggiore di Treviso*, rukopisna knjiga, Treviso, Biblioteca Comunale, MS. 646) u kojoj je izradio dvije malene minijature te opisao vlastito čudo ozdravljenja noge.²⁰ U njoj su zabilježena razna čudesna ozdravljenja po zagovoru Djevici Mariji, a objavljena je 1597. godine.²¹ Njegovu izuzetnu talentiranost već je ranije uočio spomenuti venecijanski kardinal Domenico Grimani, veliki ljubitelj umjetnosti, a potom i njegov nećak Marino Grimani (1488. – 1546.) koji će Klovića desetak godina nakon Domenicove smrti osloboditi obveze rezidiranja u samostanu (1534.) i uzeti na svoj dvor kako bi službovao kao njegov dvorski minijaturist. No i ova je služba, iako od iznimna značaja za Klovićev umjetnički opus i za daljnje napredovanje u iluminatorskoj umjetnosti, trajala tek nekoliko godina. Napušta Marina iz nepoznatih razloga te se nakon vrlo kratkog vremena (1541.) skrasio na dvoru jednoga tada daleko moćnijeg, iako mlađeg kardinala Katoličke Crkve, velikog mecene likovnih umjetnosti i arhitekture, kardinala Aleksandra Farnesea (1520. – 1589., kardinal od 1534.), unuka pape Pavla III. Farnesea (1534. – 1549.).²² S Aleksandrom završava Klovićeva potraga za mecenom kojemu će do kraja života požrtvovno služiti. U potpunosti vjernosti i odanosti meceni do kraja života odbacivao je sve ponude

dvori, Zagreb, 2012., 120-122 (katalog izložbe održane u Zagrebu, Galerija Klovićevi dvori, 8. 11. 2012. – 20. 1. 2013.).

18 O Klovićevu boravku u samostanima regularnih kanonika vidi posebno: Pietro BENOZZI, *Don Giulio Clovio Canonico Regolare di San Salvatore*, u: *Klovićev zbornik. Minijatura-crtež-grafika 1450. – 1700. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa povodom petstote obljetnice rođenja Jurja Julija Klovića*, Milan PELC (ur.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2001., 106-107; Sergio LONGHIN, *Nuove fonti su Giulio Clovio*, u: *Klovićev zbornik...*, 2001., 18.

19 O novijim saznanjima i bibliografiji na temu kyriala vidi: Jonathan J.G. ALEXANDER, Giulio Clovio 'pictor nulli secundus', u: *Lezionario Farnese*, 2008., 17-18.

20 O ovoj rukopisnoj knjizi i atribuciji minijatura Klovića vidi u: Mirela LEVI D'ANCONA, *Illuminations by Clovio Lost and Found*, u: *Gazette des Beaux Arts*, 37 (1950.) 92, 60, 70; Mirella LEVI D'ANCONA, *Un libro scritto e miniato da Giulio Clovio*, u: *Contributi alla storia del libro italiano: miscellanea in onore di Lamberto Donati*, Olschki, Firenze, 1969., 197-209; Maria CIONINI-VISANI, *Un itinerario nel manierismo italiano: Giulio Clovio*, u: *Arte veneta*, 25 (1971.), 125, 143; Isto, 1980./1993, 38, 98-100.

21 Rukopis je objavio regularni kanonik Bernardino GUIDONI, *Miracoli più segnalati, fatti del grande Iddio per intercessione di Maria Vergine [...] La cui effigie è tenuta [...] nel celebre Tempio di S. Maria Maggiore di Trevigi*, Ed. Dehuchino, Treviso, 1597.

22 O kardinalu Aleksandru temeljna je monografija Clare ROBERTSON, *'Il Gran Cardinale' Alessandro Farnese, Patron of the Arts*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.

prelaska u druge službe unatoč sličnim ponudama, ali i povremenom nezadovoljstvu zbog ekonomskih razloga što je ostalo zabilježeno u povijesnim izvorima. Farneseov utjecaj i moć tijekom narednih su godina iznimno porasli, a Klovićeva ga je umjetnost neprekidno pratila te je bila u službi Aleksandrova privatnog, crkvenog ili političkog djelovanja s ciljem iskazivanja veličine i snage njegove moći i vlasti.

Posljednje godine Klovićeva života obilježile su pojedine zdravstvene tegobe kao što je ječmenac na oku i poteškoće vezane uz slab vid te određene neidentificirane poteškoće koje daju naslutiti njegove fizičke, ali i psihičke slabosti.²³ Zbog toga biskup Aleksandar Ruffino pred sam kraj Klovićeva života traži od kardinala da mu oduzme njegovo remek-djelo, iluminirani Časoslov Farnese, koji je čuvao i s ponosom do zadnjih dana pokazivao, pazeći kako ga ne bi nehotice oštetio. Klović je obavljao i službu kardinalova savjetnika za umjetnost i u toj je službi upravo on preporučio kardinalu da prihvati u službu tada mladog umjetnika iz Candie, El Greca, ali i Bartholomeusa Sprangera i Frederica Zuccarija. Veliki će El Greco u znak zahvalnosti izraditi jedan od najpoznatijih Klovićevih portreta (*Portret Julija Klovića*, Napoli, Museo di Capodimonte), a prikazao ga je i na slici *Krist tjera trgovce iz hrama* (Minneapolis, The Minneapolis Institute of Arts), i to u društvu Michelangela, Tiziana i Raffaella, te mu i na taj način izrazio svoju zahvalnost.²⁴

Julije umire 3. siječnja 1578. godine u Rimu u Palači Cancelleria kardinala Farnesea, a pokopan je, prema vlastitoj želji, u crkvi Regularnih kanonika San Pietro in Vincoli, također u Rimu.²⁵

KLOVIĆEVE ILUMINIRANE RUKOPISNE KNJIGE U DOBA TISKA

Umjetnost minijature u XVI. stoljeću doživljava čitav niz promjena koje su najvećim dijelom posljedica izuma tiska. Umjetnici napokon izlaze iz anonimnosti, pogotovo minijaturisti koji više nisu anonimni redovnici koji se ne smiju potpisivati jer njihovo ime nije značajno u procesu stvaranja djela na slavu Božju, već zanatlije čije se umijeće cijeni, traži i poštuje. Gotovo je nemoguće uspoređivati cijenu i vrijeme potrebno za proizvodnju rukopisne knjige i tisuće primjeraka identično tiskane knjige.²⁶ Uz daleko manje troškove sadržaj je postao dostupan neusporedivo većem broju

23 O liječenju oka i ostalim Klovićevim zdravstvenim tegobama vidi: Vjekoslav DORN, O očnoj bolesti i drugim zdravstvenim tegobama Jurja Julija Klovića, u: *Klovićev zbornik*, 85-97.

24 O odnosu El Greca i Klovića vidi: Lionello PUPPI, *Divagazioni e riflessioni sul Greco fra Tiziano e Giulio Clovio*, u: *Contributo veneziano nella formazione del gusto dei Greci (XV-XVI sec.)*. *Atti del Convegno Venezia, 2-3 giugno 2000.*, Chryssa A. MALTEZOU (ur.), Istituto Ellenico di studi bizantini e postbizantini di Venezia, Venezia, 2001., 61-73.

25 O datumu i mjestu smrti vidi: R. BORGHINI, *Il Riposo in cui della Pittura*; I. GOLUB, *Nuove fonti su Giulio Clovio*, u: *Paragone*, 359-361 (1980.), 124-128; M. PELC, *Fontes Clovianae*. O nadgrobnom spomeniku u: I. GOLUB, *Juraj Julije Klović Hrvat*, u: *Peristil*, 20 (1977.), 49-51.

26 Vidi: Elizabeth L. EISENSTEIN, *Le rivoluzioni del libro. L'invenzione della stampa e la nascita dell'età moderna*, Il Mulino, Bologna, 1995., 23ss.; Lilian ARMSTRONG, *The Hand-Illumination of Printed Books in Italy 1465 - 1515*, u: *The Painted Page: Italian Renaissance Book Illumination, 1450 - 1550*, Jonathan James GRAHAM

čitatelja u daleko kraćem vremenskom roku. Knjiga više nije isključivo privilegij elite već je dostupna masama diljem svijeta.

U ovom vremenu koje je prekretnica za povijest knjige minijatura kao umjetnost ipak ne nestaje već se prilagođava potrebama i izazovima novog doba. Iako u razdoblju inkunabula još uvijek nalazimo i ručno ukrašavanje sada i tiskanih knjiga koje se tiskaju prema rukopisnom modelu kojemu nastoje biti što vjernija kopija, vrlo brzo dolazi do kombiniranja otiska slike i teksta u jedinstvenim izdanjima. Minijatura potom u potpunosti napušta tiskanu knjigu te prelazi dijelom u službu luksuznih rukom pisanih knjiga koje će još jedno vrijeme biti tražene, ali kreće i jednim novim putem stvarajući novu granu umjetnosti, minijaturnu sliku sakralne tematike za osobnu pobožnost naručitelja koja je realizirana kao posve samostalno uokvireno djelo.

U Klovijevo doba tiskare su preplavile Europu, a on upravo tada stvara svoja najveća remek-djela minijature, iluminira kodekse među kojima su najpoznatiji *Časoslov Farnese* (New York, The Pierpont Morgan Library, MS. 69), *Komentar Poslanice sv. Pavla Rimljanima*²⁷ (London, Soane's Museum, MS. 11, vol. 143), *Časoslov Stuart de Rothesay* (London, The British Library, MS. ADD. 20927), *Lekcionar Towneley* ili *Lekcionar Farnese* (The New York Public Library, Astor, Lenox and Tilden Foundations, Rare Books and Manuscripts Division, MS. 91).²⁸ Društvene elite, a posebno crkvena hijerarhija, smatraju još uvijek rukopisnu knjigu jedinom istinski vrijednom knjigom koja može biti dijelom višestoljetnog obiteljskog nasljeđa jer jedino pergamentna ima otpornost koja može stoljećima trajati i odoljeti zubu vremena, a nikako tanak i

(ur.), Prestel, Monaco – New York, 1994., 35-47 (Katalog izložbe Royal Academy of Arts, London 1994. – 1995.); Rowan WATSON, *Illuminated manuscripts and their makers. An account based on the collection of the Victoria and Albert Museum*, Vicotra and Albert Museum Pub., London, 2004.; Jonathan J. G. ALEXANDER, *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*, Yale University Press, New Haven and London, 1992. Vidi također: Milan PELC, Minijatura, tipografija, grafika i zlatarstvo, u: *Hrvatska renesansa*, Galerija Klovievi dvori, Zagreb, 2004., 197-220 (Katalog izložbe *Hrvatska renesansa*, Zagreb, 2004.); Manuela BARTOLOTTI, Giulio Clovio e la traduzione a stampa. Miniature e incisioni dal Fonto Otalli di Parma, u: *Rivista di storia della miniatura*, (2010.) 14, 174-188.

27 Knjiga je vjerojatno imala izvorno više iluminiranih pojedinačnih stranica nego što ih danas nalazimo u kodeksu, a sadržaj raspravlja o problematici opravdanja, jednom od gorućih pitanja u ono doba reformacije. Doživjela je više tiskanih izdanja, a samo je jedan rukopisni primjerak kardinal Marino Grimani dao izraditi za svoju osobnu zbirku gdje je izradu iluminacija povjerio Kloviju. Knjiga je u više navrata stavljena na Indeks zabranjenih knjiga. O ovome kodeksu više vidi u: Elena CALVILLO, Romanita and Grazia: Giulio Clovio's Pauline frontispieces for Marino Grimani, u: *Art Bulletin*, LXXXII (2000.) 280-297; Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ 1995., 95-98; *The Painted Page... 1994.*, n.kat. 133, 248.

28 Kloviju se pripisuju, uz već spomenute iluminirane rukopisne knjige, i iluminacije sljedećih knjiga: *Evangelistar Grimani* (Venecija, Biblioteca Marciana, lat. I, 103-11925), *Stanze Sorra L'impresa de l'Aquila* (Beč, Österreichische Nationalbibliothek, Bibliotheca Albertina, MS 2660), *Canon Missae* (Ravenna, Nadbiskupija), *Misal Colonna* (Manchester, John Rylands University Library, Rylands Collection, Latin MSS 32-37). Od najstarijeg *Koralu Presvetog Spasitelja* koji je iluminirao s Girolamom dai Librijem kao redovnik ostali su samo fragmenti koji se čuvaju u *Windsor Castle Royal Library*, n. 43. Pripisuje mu se i iluminacija zbirke *Parafraze psalama Ivana da Campena* (Pariz, Bibliothèque Ste. Genevieve, ms. 1201), fragment s inicijalnim slovom „K“ (Brescia, Pinacoteca Tosio Martinengo, n. 49), fragment *Kralj David pleše pred Kovčegom saveza* (Frankfurt, Städtisches Kunstinstitut und Städtische Galerie, inv. 468) te fragment *Četiri evangelista s ukrasnim okvirom* (Chicago, Art Institut, Bequest of Katherine R. Loewenthal, 1982.438). Više o njegovim iluminiranim rukopisnim kodeksima i o njihovoj literaturi vidi: MACAN, Katalog djela, br. 1-10, 11, 12, 18, 19, 43.

krhak papir.²⁹ Ona je tako postala stvar prestiža i simbol naručiteljeve moći, financijske ili pak političke i crkvene, upravo zato jer je sama po sebi u prvom redu predstavljala jedinstveno umjetničko djelo koje doista po svojoj jedinstvenosti ručno izrađena primjerka ne možemo uspoređivati s tiskanom knjigom. Posljedično pak gotovo da ne služi čitanju već je isključivo luksuzan predmet, umjetnina koju se s divljenjem čuva u posebnim kovčežićima poput nakita i drugih dragocjenosti.

Julije iluminira rukopisne knjige raznih vrsta, od liturgijskih knjiga kao što su lecionar s izabranim čitanjima za red mise, časoslova Blažene Djevice Marije koji je u to vrijeme doživio i brojna tiskana izdanja, korala ili pak zbirku psalama pa do knjiga posebne tematike koje su imale i svoje tiskane inačice gdje Klović za autora izrađuje jedinstveni rukopisni iluminirani primjerak ili posebno naručenu rukopisnu zbirku poezije koju prati iluminacijama. Časoslovi koje Klović iluminira čini se da su vrlo rijetko služili za potrebe molitve jer znamo da je *Časoslov Farnese* Klović osobno čuvao i s ponosom pokazivao prijateljima i ljubiteljima umjetnosti sve do posljednjih dana svoga života kada ga je morao predati njegovu naručitelju, kardinalu Farneseu.³⁰ Za časoslov je kardinal dao izraditi i posebnu kustodiju (kovčežić), no njena izrada potrajala je gotovo 20-ak godina te je upitno je li se ikad i čuvao u ovom kovčežiću budući da je sve vrijeme bio na pohrani kod Klovića.³¹ Ovaj se časoslov smatra Klovićevim prvim djelom koje je izradio za kardinala Farnesea, a ujedno je i jedno od najpoznatijih. Naručuje ga 1537. g. tada 17-godišnji kardinal Aleksandar u doba dok još Klović nije u njegovoj stalnoj službi, a na njemu će raditi punih devet godina. Nije poznato u kojoj je mjeri sam kardinal sudjelovao u organizaciji ikonografskog programa časoslova te u odabiru prizora i tema koje prikazuje, a koje isprepliću biblijske prizore s profanim motivima svakidašnjeg života obitelji Farnese i rimske Crkve, one iz grčko-rimske povijesti i mitologije te brojne alegorije. Povjesničaru su posvetili niz radova što boljem upoznavanju ikonografskih elemenata ovog časoslova govoreći, između ostalog, i o „farneseovskoj ideologiji“ u sklopu koje tako nalazimo kardinala Farnesea u usporedbi s istoimenim Aleksandrom Velikim, o obiteljskim alegorijama te o prikazima velikih

29 Tako opat Johannes Trithemius u svom djelu *De Laude Scriptorum* zagovara monahe da nastave pisati rukom knjige na pergameni dok u isto vrijeme i sam tiska više svojih djela u obližnjoj tiskari (vidi: Eisenstein, 24).

30 Vidi pismo biskupa Aleksandra Rufina kardinalu Farneseu od 20. kolovoza 1577. u kojem Rufino obavještava kardinala, između ostalog, o zdravstvenom stanju Klovića o kojem u potpunosti vodi brigu te ga informira o časoslovu koji je Klović spreman predati (vidi: PELC, 110.211; ROBERTSON, 307, pismo br. 101.). Pismo Julija Klovića napisano istoga dana i upućeno kardinalu Farneseu kojega bolesni Julije samo potpisuje drhtećom rukom, nemajući više snage u rukama, potvrđuje predaju i slanje časoslova kardinalu (vidi: ROBERTSON, 307, pismo br. 102; PELC, 111.212.).

31 Detaljnije o povijesti izrade Casettae Farnese Giovannija Bernardija da Castel Bolognese i Manna Sbarrija koja je potrajala do 1561. kao i kristala koji su za nju naručeni vidi: ROBERTSON, 'Il Gran Cardinale' Alessandro Farnese, 38-48; Christine RIEBESELL, La Cassetta Farnese, u: *I Farnese: Arte e collezionismo. Studi*, Lucia FORNARI SCHIANCHI (ur.), Electa, Milano, 1995., 66; Časoslov Farnese s minijaturama Julija Klovića. Potpuno faksimilno izdanje u bojama izvornika MS M.69 u vlasništvu Pierpont Morgan Library, New York, William M. Voelkle i Ivan Golub (komentari), Miroslav BEGOVIĆ (predgovor), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb – Graz, 2001., 15.

careva i brojnih drugih alegorijskih figura.³² Sasvim sigurno kardinal je želio istaknuti i osobnu pobožnost prema Djevici Mariji, stoga je prikazan i kako se u kardinalskom plaštu, sklopljenih ruku, moli Djevici od Navještenja na nasuprotnoj stranici. Jedna je u nizu zagonetki časoslova pitanje zašto je Klović u svom remek-djelu ostavio prazno mjesto na jednoj od prvih dviju oslikanih stranica? Radi se o malenom prostoru koji se nalazi nasuprot Farneseovu grbu s prethodne lijeve stranice (*Navještenje*, f. 4v-5r.), gdje se s pravom pretpostavlja da je ostavljeno prazno kako bi se naknadno prikazao nečiji grb, no čiji?³³ Ili pak zagonetnost šumskog pejzaža s nagim starcem koji prstom pokazuje prema unutrašnjosti pećine iza sebe (f. 32v-33r).³⁴

Iako časoslov na prvi pogled pokazuje sličnosti s iluminacijama iste tematike nešto ranije iluminiranog *Časoslova Stuarta de Rothesaya* te se nerijetko s njime uspoređuje kao modelom koji je Julije koristio za pojedine prikaze, velika je razlika ne samo u broju iluminacija gdje ovaj posljednji broji tek četiri para minijatura na cijelim stranicama i u daleko manjim dimenzijama, već i u ikonografskim detaljima i kompleksnosti kompozicija kako bordura stranica tako i središnjih prikaza, u čemu je *Časoslov de Rothesay* daleko skromniji.³⁵ Naime, *Časoslov Farnese* velika je prekretnica u Klovićevu opusu i stvaralaštvu barem temeljem onoga što nam je od njegova

32 O ikonografiji *Časoslova Farnese* te o časoslovu općenito vidi: Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ, Julije Klović i Alessandro Farnese, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 19 (1995.), 93-102; Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ, Prilog poznavanju *Časoslova Farnese*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 21 (1997.), 39-47; Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ, *Julije Klović. Ikonografske studije*, Zagreb, 1999.; *Časoslov Farnese 2001.*; Smith WEBSTER, *The Farnese Hours. The Pierpont Morgan Library. New York, Braziller, New York, 1977.*; MACAN 2009., Kat. djela br. 6., 177-213; Mary JEANETTE CERNEY, *The Farnese Hours: A Sixteenth-Century Mirror*, Ohio, 1984.; Jasenka FERBER BOGDAN – Jasmina MUŽINIĆ, Značaj *Časoslova Farnese* u europskim prikazima rajske ptice 16. stoljeća, u: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, (2015.) 29, 53-76; Elli Doulikaridou-Ramantani, Fonctions de l'ornement dans les Heures Farnèse de Giulio Clovio, u: *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, LVIII (2016.) 3, 349-375; Julian Kleimann, L'immagine di Paolo III come pacificatore. Osservazioni sul „Salotto dipinto“, u: *Festschrift für Max Kunze*, École française de Rome, Rome, 2001., 292-295. *Časoslov Farnese 1590.* godine želio je otkupiti i car Rudolf II., no kako je kardinal oporučno zabranio da se ovaj ikada proda ili na neki drugi način otuđi iz vlasništva obitelji, do otkupa nije došlo (više o interesu Rudolfa II. za Klovića i njegov rad vidi u: Stefano ONOFRI, Rodolfo II collezionista in cerca di Giulio Clovio, u: *Czech and Slovak Journal of Humanities. Historia artium*, (2016.) 3, 53-61).

33 Roberto ZAPPERI te MACAN, *Giorgio Giulio Clovio*, 181 smatraju da se radi o mjestu koje je ostavljeno prazno za grb Aleksandrove buduće izabranice nakon što bi kardinal odlučio koja je doista izabranica njegova srca, budući da je poznato da je Aleksadar imao ljubavne veze s više žena, a svećenički red primio je tek 1564. te je imao i kćer Cleliju s nepoznatom ženom (vidi: Roberto ZAPPERI, Alessandro Farnese, Giovanni della Casa and Titian's Danae in Naples, u: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 54 (1991.), 159-171; također Walter INGEBORG – Roberto ZAPPERI, *Il ritratto dell'amata. Storie d'amore da Petrarca a Tiziano*, Donzelli Editore, Roma, 2006., 91-96). »In 1564 he was finally ordained as a priest, after some thirty years as a cardinal in minor orders, and at the same time he was consecrated as a bishop. He was certainly not alone in becoming ordained after such a long period: in the same year Cardinal Ippolito d'Este, Cardinal Carafa and Cardinal Gonzaga did the same.« (ROBERTSON, 'Il Gran Cardinale' Alessandro Farnese, 161).

34 Suglasna s tumačenjem CIONINI VISANI iz 1993. (str. 93) i Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ, *Julije Klović. Ikonografske studije*, 58-59 tumači starca kao Saturna, dok MACAN, *Giorgio Giulio Clovio*, 205 ukazuje na mogućnost prikaza Platonova mita o pećini u kojoj filozof govori u svom djelu *Repubblica*.

35 *Časoslov Stuart de Rothesay*, London, The British Library, MS. ADD. 20927. O časoslovu je temeljna literatura: British Museum: Reproductions of illuminated manuscripts, vol. 4, The British Museum, London, 1923. – 1928., 1718.; BRITISH MUSEUM, Illuminated manuscripts exhibited in the Grenville Library, Derek Howard Turner, (uvod i opisi rukopisa), The British Museum, London, 1967.; M. CIONINI VISANI, Un itinerario nel manierismo

opusa danas poznato. Od iluminiranih rukopisnih knjiga najranijeg datuma poznati su nam, između ostalih, *Koral* (samo dva fragmenta sačuvana u *Windsor Castle Royal Library*), *Kyrial* (od kojega je sačuvan fragment s početka slavljenja mise, danas Pinakoteka Tosio-Martinengo, Brescia, inv. br. 49)³⁶ i *Memorie della Chiesa di S. Maria Maggiore di Treviso* (Treviso, Biblioteca Comunale) koje je izradio u vrijeme boravka u redovničkim samostanima, te dijelovi rukopisne knjige *Misala Jurja od Topuskog* (Zagreb, Riznica zagrebačke katedrale) datirane u razdoblje kratko prije 1527. U njima je Klovićeva intervencija ograničena na manji dio iluminacija kako i dolikuje *allievu* ili „šegrtu“, pa tako sačuvani windsorski fragment upućuje na očiglednu suradnju s Girolamom dai Librijem gdje Klović unosi motive koji posve odskaču od onih starijeg učitelja, no još su uvijek njegovi interventi tek parcijalni. Tek po izlasku iz samostana, kada počinje raditi u službi kardinala Marina Grimanija, dobiva željenu samostalnost i slobodu kreativna izražavanja koja u potpunosti odskače od onoga što je do tada izrađivao. Vrlo brzo Marino mu povjerava dovoljan prostor u kojemu će u cijelosti moći pokazati što zna i umije u minijaturi. Tek tada nastaju minijature kojima dobivamo zrelu viziju Klovićeva minijaturističkog izražaja, bilo da je riječ o kompoziciji, stilskim detaljima, *ductusu* ili pak puntinizmu.

Ispreplitanje teksta i slike jedan je od Klovićevih vrlo inventivnih momenata kojima osmišljava cijelu stranicu. I upravo u Farneseovu časoslovu ponovno doseže svoj vrhunac u prizorima gdje fotografije velikih događaja ili pejzaže, poput pogleda na Napuljski zaljev ili na rimski Tiber, smješta u podnožje teksta i to nadovezujući ikonografiju na sadržaj teksta. Posve dostojan nadimka „Michelangelo minijature“ iluminacijama upućuje na tada najpoznatije motive Sikstinske kapele Michelangela Buonarrotija dodajući im elemente vlastite genijalnosti koja ih pretapa u novu umjetninu. U njegovu prikazu Boga Oca koji odvaja svjetlost od tame (f. 59v) svatko će prepoznati model u Michelangelovu *Stvaranju* sa svoda Sikstinske kapele. U muškim aktovima koji sjede na zlatnom i ljubičastom svilenom jastuku u gornjim uglovima dekorativna okvira s f. 30v-31r. prepoznat ćemo Michelangelove *Ignude* koji sjede na iluzionističkoj arhitekturi središnjih scena *Stvaranja* sa svoda Sikstine. Prizivanjem Michelangelovih modela pokazao je da je upoznat s aktualnošću njegovih djela koja u to doba svi nastoje imitirati kao svojevrsnu maksimu likovnog izražaja. Klović je bio samo jedan u nizu mnogih koji uče iz njegovih radova, ali ujedno je i svaki put nadodao ono „nešto“ svoje originalnosti koje nastojimo uočiti, ali i ispravno valorizirati. Na prikazu jednog od svečanih momenata rimske Crkve u procesiji koju predvodi papa Pavao III. Farnese, *Procesija Corpus Domini*, Julije naglašava da zajedno s rimskom Crkvom slavi i k njoj ususret silazi i cijela nebeska Crkva te su obje dio jednog jedinstvenog Mističnog

italiano, 125, nota 43; Isto, 1980./1993, 40; LEVI D'ANCONA, Un libro scritto e miniato da Giulio Clovio, 57; MACAN, *Giorgio Giulio Clovio*, Katalog djela, br. 5.

36 O fragmentu kyrialia i njegovoj povezanosti s windsorskim fragmentom koralia vidi: ALEXANDER, Giulio Clovio 'pictor nulli secundus', 7-18; Jonathan J. G. Alexander, A newly discovered manuscript illuminated by Giulio Clovio, u: *Quand la peinture était dans les livres*, Mara HOFMANN – Caroline ZöHL (ur.), Brepols, Turnhout, 2007., 29-31. O ikonografiji windsorskog fragmenta vidi također: Milan PELC, Tri portreta all'antica na minijaturama Jurja Julija Klovića, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 21 (1997.), 49-57.

Tijela Kristova (f. 72v-73r.). Jedinstvenost ovog prikaza daje nam trag za analizu i Klovićeve teološke misli koja se provlači iluminacijama časoslova, a možemo je tražiti i u ostalim njegovim radovima. Ova je njegova crta jedna od onih kojima tek predstoji neka buduća detaljnija povijesno-umjetnička analiza.

Ostaje nepoznanica je li izuzetna kompleksnost osmišljenih dekoracija u koje Klović ulazi radeći za Farnesea idejna zasluga samoga naručitelja Aleksandra ili je pak u cijelosti rezultat Klovićeve inovativnosti. Ovdje svakako moramo spomenuti i Pariški kodeks te Frankfurtski fragment kojima je nedavno posvećeno nešto više prostora u bibliografiji (iako možda još uvijek nedovoljno), a koji pokazuju iznimnu stilsku srodnost s Časoslovom Farnese. Kako fragment *Kralj David pleše ispred Kovčega saveza* (Frankfurt, Städtisches Kunstinstitut und Städtische Galerie, inv. 468) pokazuje izuzetnu sličnost s rukopisnom knjigom *Parafraze psalama Ivana von Kampena* (Pariz, Bibliotheque Ste. Genevieve, ms. 1201.) Jonathan J. Alexander pretpostavio je da je i Frankfurtski fragment izvorno sačinjavao dio Pariškog kodeksa te oba pripisuje Kloviću što se doista i čini vrlo vjerojatnim.³⁷ Isto tako, čitav niz drugih fragmenata koji se pripisuju Kloviću, a kojima ovdje ne možemo posvetiti dovoljno pozornosti i dalje ostavljaju prostora za nove studije i proširenje onoga što znamo o Kloviću kao iluminatoru rukopisnih knjiga.

Najvjerojatnije posljednja Julijeva iluminirana rukopisna knjiga, nikad dovršen *Lekcionar Towneley*, sakriva niz podataka o njegovu načinu rada i poznavanju njegova života, ali i dalje ostavlja otvorenim niz pitanja. Možda je najzanimljivija od svih u ovome kontekstu činjenica da je Klović velik dio iluminacija ovog lekcionara povjerio svojim učenicima koje je podučavao, a o kojima, nažalost, ni danas ne znamo gotovo ništa pa ni njihova imena, osim za Claudija Massarellija.³⁸ Prije lekcionara ne nalazimo nikakve naznake o tome da je Klović podučavao mlade talente u minijaturi te se ni u analizi njegovih radova nikada nije postavljala mogućnost da je pojedini dio izvršio netko od njegovih *allieva* (ne računajući suradnju s drugim umjetnicima).³⁹ No očigledno je u svojoj poznijoj dobi svakako, a moguće i ranije, imao i mlađe minijaturiste

37 Frankfurtski fragment *Kralj David preše ispred Kovčega saveza* prvi je put objavljen i pripisan Kloviću u: Georg SWARZENSKI – Rosy SCHILLING, *Die illuminierten Handschriften und Einzelminiaturen des Mittelalters und der Renaissance in Frankfurter Besitz*, Frankfurter Bibliophilen-Gesellschaft, Frankfurt a.M., 1929., 262-263, ill.LXXXV. Više o pariškom kodeksu i frankfurtskom fragmentu kodeksa te za više literature vidi u: ALEXANDER 2007., 29-30, nota 2-3.

38 Znamo da je definitivno jedan od njih bio Claudio Massarelli kojemu Julije i oporučno ostavlja dio svoje imovine, no ostale ruke nisu sa sigurnošću identificirane. Također je potvrđeno povijesnim izvorima da je Massarelli nastavio rad na lekcionaru nakon Klovićeve smrti, no ostaje otvoreno pitanje ostalih minijaturista. O lekcionaru detaljno te o Klovićevim učenicima koji su na njemu radili vidi: *Lezionario Farnese* 2008.

39 Minijaturistica Lievine Teerlinc s kojom je Klović razmijenio neka od svojih djela te je sačuvano pismo koje joj je pisao spominjana je u više navrata u literaturi kao Klovićeva *allieva*, no je li to doista i bila jest upitno. Nedavno objavljen rad Annemie Lemmans detaljno analizira odnos Klovića s dotičnom minijaturisticom nazivanom u literaturi i Giovana Clavio te utvrđuje tko je ustvari žena koju se toliko puta spominje u vezi s Klovićem. Ujedno analizira i portret Klovića autorice Sofonisbe Anguissola te raspravlja o portretima koje su navodno Klović i Teerlinc za života izmijenili nastojeći utvrditi činjenice unutar različitih navoda o njihovim odnosima koje nalazimo u raznovrsnoj literaturi nastaloj tijekom proteklih stoljeća (Annemie LEEMANS, *Tra storia e leggenda. Indagini sul network artistico tra Sofonisba Anguissola, Giulio Clavio e Levina Teerlinc*, u: *Intrecci d'arte*, (2014.) 3, 35-55).

koje je podučavao svojoj tehnici te im povjeravao dio izrade minijatura unutar svojih narudžbi. Lekcionar svakako ukazuje na snažan stilski utjecaj Klovića kao učitelja na njegove *allieve* koji vrlo vjerojatno izrađuju i druge radove u ovom stilu koji su izučili. Identifikacijom pojedinih *allieva* i njihovih radova vjerojatno bismo mogli i dodatno „očistiti“ opus poznatih nam Klovićevih djela, pogotovo onih nad kojima leži određena sumnja u ispravnost atribucije Kloviću.

IZRADA POJEDINAČNIH MINIJATURA „DA GABINETTO“

I dok je u prvoj polovici životnog stvaralaštva, čini se, iluminirao više (iako ne isključivo!) rukopisne kodekse, u drugoj polovici dominiraju iluminacije jedne posve nove grane minijature umjetnosti: slike minijturnih dimenzija s prikazom sakralnih tema namijenjene osobnoj pobožnosti.⁴⁰ Nazivali su ih minijaturama „da gabinetto“ koje su vlasnici čuvali na zidu svojih radnih soba.⁴¹ Kako su bile prikladne za slanje na veće udaljenosti kao darovi, vrlo brzo preplavljuju dvorove diljem Europe, a neki autori smatraju upravo Klovića izumiteljem ove nove vrste minijature. Tijekom cijeloga srednjeg vijeka minijatura je označavala dekoraciju rukopisne knjige gdje su i tekst i dekoracija izrađivani rukom. Vremenom se i tekst, a i slika počinju tiskati strojno u više primjeraka, svaki na svoj način, no minijatura se odvaja od uske navezanosti na knjigu te se identičnim nazivom počinje nazivati i predmet koji više s knjigom nema nikakve veze već se radi o autonomnoj slici iznimno malenih dimenzija. Iako je vjerojatno da ih je izrađivao i ranije za vrijeme boravka u Rimu, moment u kojemu ga pronalazimo u izradi najpoznatijih sačuvanih nam ovakvih minijturnih slika navezan je na povlačenje kardinala Aleksandra na dvor vojvode Cosima de Medicija u Firencu 1551. g. nakon što je papa Pavao III. preminuo, a njegov nasljednik papa Julije III. (1550. – 1555.) nije bio sklon Aleksandru. Aleksandar sa sobom vodi i Klovića u ovaj grad u kojemu će napraviti neke od svojih najpoznatijih minijatura novog tipa. Kardinal je napustio Firencu već 1552. godine, no Klović ondje ostaje sve do 1555. kako bi izrađivao minijature za vojvodu Cosima i njegovu suprugu Eleonoru od Toleda.⁴²

40 Vjerojatnost da Klović ipak izrađuje autonomne minijature i u ranijem razdoblju potvrđuje i nedavna atribucija minijature *Krist i preljubnica* (privatna zbirka) koju autor datira u drugu polovicu 30-ih godina XVI. stoljeća (Andrea DE MARCHI, „Per che, cresciutogli l'animo...“ il Cristo e l'adultera da Tiziano e il tirocinio di Giulio Clovio verso la maniera moderna, u: *Nuovi studi. Rivista di arte antica e moderna*, XVI (2011.) 17, 41-36).

41 O ovoj vrsti minijturnih slika „da gabinetto“ te o važnosti Klovića za njen razvoj vidi više u: Jennifer MARIE BAUMAN, *Miniature Painting and Its Role at the Medici Court in Florence (1537-1627)*, Baltimor, PhD Dissertation, 1988., 11; Jennifer MARIE BAUMAN, *Giulio Clovio and the Revitalization of Miniature Painting at the Medici Court in Florence*, u: Klovićev zbornik 2001., 63-73; Torben HOLC COLDING, *Aspects of Miniature Painting, its origins and development*, cap. IV, Munksgaard, Copenhagen, 1953.; MACAN, *Giorgio Giulio Clovio*, 150-152.

42 Među najpoznatijim djelima nastalima za vrijeme boravka u Firenci svakako su tri minijature spomenute u inventarima Klovićevih soba u kojima je boravio 1553. godine, a od kojih se dvije minijature još i danas nalaze u Galeriji Uffizi u Firenci, Raspeće s Marijom Magdalenom (Firenca, Gabinetto Disegni e Stampe degli Uffizi, inv. 1890, N. inv. 812) i Oplakivanje (Firenca, Gabinetto Disegni e Stampe degli Uffizi, inv. 1890, N. inv. 8765). Inventar Klovićeve garderobe i soba u kojoj je boravio u Firenci sastavljeni 8. i 11. studenog 1553. navode tri Klovićeve

Ondje izrađuje nekoliko minijatura koje su naknadno poslane kao poklon na dvor cara Karla V.,⁴³ među kojima je svakako i *Sveta obitelj sa svetom Elizabetom i svetim Ivanom* (Madrid, Museo Lázaro Galdiano, Colección Miniaturas, n. inv. 540), a koju je nakon careve smrti njegov sin Filip II. poklonio samostanu Escorial.⁴⁴

Osim diplomacije De Medicija, i diplomatski su odnosi članova obitelji Farnese bili razlogom Klovíćeve slave u elitnim društvenim krugovima. Jedan od razloga izrade i slanja minijatura bio je i odlazak mladog princa Parme Aleksandra Farnesea mlađeg u Bruxelles na školovanje kamo je popraćen slanjem Klovíćeve minijature Ruyu Gòmez u de Silvi, osobi koja je tada među najutjecajnijima kod vladara te se od njega očekivalo ishođenje naklonosti u korist mladog Aleksandra.⁴⁵ Obitelj je, naime, na dvorovima imala „agente“ od kojih je primala političke i diplomatske savjete, a koji su uključivali i narudžbu poklona dvorjanima, kralju ili osobama od kojih se željelo ishoditi određenu naklonost. Na španjolskom je dvoru za ovu vrstu diplomatske komunikacije bio zadužen Giuliano Ardinghelli, a iz njegove korespondencije s Farneseom saznajemo koliko su Klovíćeve minijature bile tražene među španjolskom dvorskom elitom. Jedna je do danas sačuvanih minijatura koje su bile namijenjene caru i *Sveta obitelj i druge ženske figure* (Paris, Musée Marmottan).⁴⁶ Kardinal Farnese za cara je

minijature: „l'istoria de tre Re magi, un Crocifisso ed una Pietà“ (Firenca, Državni arhiv u Firenci, Archivio Mediceo del principato, Guardaroba medicea, svezak 28, f. 47r. 52r-v.). O boravku u Firenci vidi: Silvija MELONI TRKULJA, Giulio Clovio e i Medici, u: Peristil, XXIV (1983.) 26, 91-99; Philippe COSTAMAGNA, A propos du séjour florentin de Giulio Clovio (1498 – 1578), u: Kunst des Cinquecento in der Toskana, CÄMMERER Monika (ur.), München, 1992., 168-175; BAUMAN, *Miniature Painting and Its Role at the Medici Court in Florence* i BAUMAN, Giulio Clovio and the Revitalization of Miniature Painting at the Medici Court in Florence.

43 Minijatura Tri kralja koja je poslana u Englesku dvije je godine kasnije u rukama don Hernanda de Sylve (pismo od 22. travnja 1555. koje prati pošiljku minijature u Englesku), a iste godine tajnik vojvode Cosima u svom pismu ambasadoru Karla V., Pierfilippu Pandolfiniu, spominje još jednu pošiljku Klovíćeve minijature koju vojvotkinja šalje caru Karlu V. (Pismo Guida, tajnika vojvode Cosima de Medicia, Pierfilippu Pandolfiniu, ambasadoru cara Karla V., od 8. studenog 1553.). O ovom pismu vidi: VASARI (ed. Milanesi), vol. VII, 565; *Note e Bibliografia di Antonietta Maria Bessone Aureli*, 89; F. BONNARD, *Un hôte du Palais Farnèse*, 54; 190; J.M. BAUMAN, *Miniature Painting and Its Role at the Medici Court in Florence*, 189; V. MACAN, *Giorgio Giulio Clovio*, 57, 412.

44 Ova je minijatura predstavljena na izložbi 1998. godine u Madridu te dokumentirana u inventarima Karla V. 1556. i 1558. godine. Znamo da je Ruy Gomez zatražio da se ova minijatura (danas identificirana kao minijatura Sveta obitelj sa svetom Elizabetom i Svetim Ivanom) pošalje u Bruxelles kako bi je mogao vidjeti Filip II. Više o ovoj minijaturi vidi: PÉREZ DE TUDELA Almudena, Documenti inediti su Giulio Clovio al servizio della famiglia Farnese, 284; DE LAURENTIIS ACCORNERO, Miniaturas devocionales, 88-89. Više o Klovícu i minijaturama na europskim dvorovima XVI. st. vidi: Felipe II. Un monarca y su época: un principe del Renacimiento, Sociedad estatal para la conmemoracion de los centenarios de Felipe 2. y Carlos 5., Valladolid, 1998. (Katalog izložbe Madrid, Museo del Prado, 14. 10. 1998. – 10. 1. 1999.); Elena DE LAURENTIIS ACCORNERO, Miniaturas devocionales, entre el Manierismo y la Contrarreforma, en el museo Lázaro Galdiano, u: *Goya*, 263 (1998.), 88-98; Silvia MELONI-TRKULJA, La fortuna di Giulio Clovio 1978 – 1998, u: *Klovícev zbornik*, 12; Elena CALVILLO, Inventive Translation, Portraiture and Spanish Habsburg Taste in the Sixteenth Century, u: *The Spanish presence in sixteenth-century Italy: images of Iberia*, Piers BAKER-BATES, Miles PATTENDEN (ur.), Dorset Press, Dorchester, 2015., 175-197.

45 O ovoj minijaturi vidi fusnotu 42.

46 Giuliano Ardinghelli u jednom od svojih pisama kardinala Farnesea obavještava da još nije predao minijaturu istaknutom Portugalcu Ruyu Gòmez u te mu savjetuje da pošalje i druge slične minijature ukoliko želi steći naklonost i drugih španjolskih visokih predstavnika dvora budući da su ove minijature ondje bile izuzetno tražene. I dok je Ardinghelli vjerovao da će Gomez minijaturu predati izravno kralju, ovaj ju je pak poslao u Španjolsku svojoj supruzi Anni Mendoza de la Cerda. (Pismo Giuliana Ardinghellia iz Bruxellesa kardinalu Aleksandru Farneseu u

od Klovića naručio izradu više minijatura, a sve prema naputcima spomenutih savjetnika. Jedna od najpoznatijih Klovićevih minijatura, *David odsijeca glavu Golijatu* (Paris, Musée Marmottan) također je odaslana prigodom odlaska Filipa II. iz Bruxellesa u London na dvor Marije Tudor, a upravo će nju Filip 1566. godine osobno pokloniti samostanu Escorial gdje ostaje sve do napoleonske invazije i pljačke.⁴⁷ Svaka nova odaslana minijatura samo je još više poticala želju dvorjana za sličnim umjetninama u vlastitoj zbirci, stoga u povijesnim izvorima nalazimo opetovane narudžbe za izradom i slanjem novih Klovićevih minijatura.⁴⁸

U posljednjih je nekoliko desetljeća rasvijetljena dosad gotovo nepoznata prisutnost ovakvih pojedinačnih Klovićevih iluminacija na španjolskom dvoru i u kraljevskom samostanu *El Escorial* koja je otvorila posve nov put istraživanju Klovićevih minijatura. One su pak naglasak s donedavna promatranja Klovića kao „kopista“ preselile na istraživanja u kojoj su mjeri njegove minijature bile modelom umjetnicima onoga vremena za izradu vlastitih iluminacija.

Izgradnja kraljevskog samostana svetoga Lovre El Escorial (*Real Monasterio di San Lorenzo de El Escorial*) koja je započela 23. travnja 1563. trajala je puna dva desetljeća. Ova je građevina zbog svoje grandioznosti već u ono doba nazivana „Octava maravilla del Mundo“⁴⁹ (*osmo čudo svijeta*). Samostan je izgrađen po želji kralja Filipa II. (1527. – 1598.) koji je ondje nastanio redovnike Svetog Jeronima, a imao je različite funkcije, od bazilike, samostana, sjemeništa, preko kolegija, biblioteke, do palače i muzeja. Ciljano osmišljen *scriptorium* bio je namijenjen za izradu liturgijskih rukopisnih knjiga koje će redovnici kasnije koristiti u svom svakodnevnom liturgijskom životu unutar samostana. Ove knjige, prema naumu Filipa II., nisu trebale biti samo obične liturgijske knjige za jednostavne i skromne redovnike već su trebale na veličanstven način predstavljati slavu i moć monarhije. Stoga je Filip zaželio u *scriptoriumu* imati najpoznatije europske minijaturiste, a sam naum nastojao je realizirati

Parmu od 4. prosinca 1556., Parma, Državni arhiv, Epistolario scelto, busta 18-Giulio Clovio. Za literaturu vidi: (Amadio RONCHINI, Giulio Clovio, 262; PÉREZ DE TUDELA, Almudena, Documenti inediti su Giulio Clovio al servizio della famiglia Farnese, 284; LEVI D'ANCONA, Un libro scritto e miniato da Giulio Clovio, 58-62; S. MELONI-TRKULJA, La fortuna di Giulio Clovio 1978 – 1998, u: *Klovicev zbornik*, 10).

47 Žurnost je toliko naglašena u pismu da Ardinghelli traži da se pošalje makar i bez adekvatna okvira koji bi naknadno namontirali (Pismo Giuliana Ardinghellia kardinalu Aleksandru Farneseu u Rim od 28. travnja 1557. ASP, CFE, Engleska, 103, f. 27, citirano iz: PÉREZ DE TUDELA, Almudena, Documenti inediti su Giulio Clovio al servizio della famiglia Farnese, 286). Ovu minijaturu spomenuo je već Giorgio Vasari u Klovićevu životopisu: „Una storia dove Davit tagli ala testa a Golia gigante fu dal medesimo Cardinale donata a madama Margherita d'Austria, che la mandò al re Filippo suo fratello, insieme con un altro ce per compagnia di quello gli fece fare quella illustrissima signora, dove Iudit tagliava il capo ad Oloferne.“ (VASARI 2004., 1330). Klović je izradio više pojedinačnih minijatura i po narudžbi Margarete Austrijske (1522. – 1586.), vojvotkinje od Parme, a o čemu je nedavno objavljeno i dosad nepoznato pismo iz 1574. (Jasenka FERBER BOGDAN, *Patrona and Servitor* – New Insights into the Patron/Artist Relationship between Duchess Margaret of Parma and Giulio Clovio, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 41 (2017), 109-118).

48 O sličnim zahtjevima vidi: Pismo Giuliana Ardinghellia vojvodi Ottaviu Farneseu iz Londona 22. lipnja 1557. ASP, CFE, Engleska, 103, f. 25. Citirano iz: PÉREZ DE TUDELA, Almudena, Documenti inediti su Giulio Clovio al servizio della famiglia Farnese, 287.

49 Juan Alonso de Almela, 1594., citirano prema Elena DE LAURENTIIS, Giulio Clovio e la 'Escuela Escorialense' di miniatura, u: *Rivista di storia della miniatura*, (2014.) 18, 160.

tijekom cijelog svog života iako u tome nije uspio te se njegova realizacija nastavila i nakon njegove smrti.⁵⁰ Filip II. želio je da jedan od iluminatora ovih knjiga u *scriptoriumu* bude i Julije Klović. Pouzdano znamo da ga je pozvao u službu u *scriptorium*, no kako Klović zbog bolesti i poodmakle dobi odbija ovu ponudu, kao uzor i model poslužila su na kraju njegova djela. Iz korespondencije španjolskoga veleposlanika Juana de Verzose i Gabriela de Zayasa, tajnika Filipa II. (pismo od 18. 4. 1567.), saznajemo da je Klović odbio otići u službu u Španjolsku, ali ipak se stavio na raspolaganje kralju kako bi mu pomogao u potrazi i prikupljanju crteža i minijatura cijenjenih majstora koji bi kao modeli poslužili ondašnjim minijaturistima *scriptoriuma* za izradu novih iluminacija liturgijskih knjiga.⁵¹ Obećao je da će poslati i vlastita djela. Iako tada među najcijenjenijima i među prvim pozvan u *scriptorium*, Klović je bio samo jedan u nizu minijaturista koje su kraljevi veleposlanici potraživali diljem Europe kako bi došli u Escorial raditi na izradi liturgijskih iluminiranih knjiga. Nažalost, od brojnih je umjetnika koji su ondje radili velik dio do danas nepoznat.⁵²

U vrijeme kada je Escorial u izgradnji te započinje naum oko *scriptoriuma* Klovíćeva je slava već odavno obišla Europu. Filipov otac car Karlo V. Habsburg (1500. – 1558.) još je 30-ih godina XVI. stoljeća imao priliku upoznati, pa i zavoleti, Klovíćeve minijature. Iluminirani rukopisni primjerak poezije Euriala D'Ascolija *Stanze Sorra [sic] L'impresa de l'Aquila* (1535. – 1543., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, Biblioteca Albertina, MS 2660) izrađen je za cara sredinom tridesetih godina (povodom njegove pobjede nad Tunisom) te mu je knjiga poklonjena 1543., a doživjela je i tiskano izdanje. Ovaj rukopisni kodeks s Klovíćevim minijaturama sadrži poeziju spomenutog Euriala kojoj je jedini cilj bio veličati cara.⁵³

Klovíću pripisujemo i grandioznu zbirku od 12 minijatura koja se čuva u *British Library* u Londonu, a čija je glavna ideja vodilja gotovo identična: ovaj se put iluminacijama u dvanaest pojedinačnih minijatura veličaju konkretne političke i vojne pobjede iz careva života kao što su „Papa Klement zarobljen u dvorcu St. Angelo i pregovori oko otkupnine 1527.“, „Španjolska ekspedicija u Ameriku 1530. Američki kanibali i

50 DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giulio Clovio e la 'Escuela Escorialense', 160.

51 Pismo španjolskog veleposlanika Juana de Verzose Gabrielu de Zayasu, tajniku Filipa II. u Madridu, od 18. travnja 1567. (vidi: E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 158, nota 35; Epistolas de Juan de Verzosa, José LÓPEZ DE TORO (ur.), Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1945., 264-8. Izvornik u: Simancas, Archivo General de Simancas, Secretaria de Estado, Leg. 904, f. 54-56).

52 Nakon Klovíćeve smrti 1578. Fray Andres de Leona te Ambrosio de Salazar iste 1578. zbog problema sa zdravljem traže premještaj u Toledo, pa jedini istaknuti minijaturist ostaje Fray Julian de la Fuente el Saz, stoga se ponovno hitno trebalo pronaći nove *maestre* kako bi se završili *Cantoraes*. Stoga 1583. ugovor potpisuje Hernando de Avila, a ostali su u *scriptoriumu* morali raditi 'uz njega'. Nažalost, velikim su dijelom imena svih tih ostalih minijaturista koji rade u tom stilu ostala nezabilježena te su nam i danas nepoznata (E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 161).

53 O iluminacijama zbirke poezije autora Euriala d'Ascolija, koje su 1543. poklonjene Karlu V., i o njihovoj dataciji vidi više u: CIONINI VISANI 1993., 101ss; Elena CALVILLO, The Collaboration of Giulio Clovio and Eurialo d'Ascoli: The 'Impresa' de l'Aquila and the Roman Maniera, u: *Klovíćev zbornik...* 2001., 51-61; Elena CALVILLO, Il gran miniatore at the court of cardinal Alessandro Farnese, u: *Artists at Court. Image-Making and Identity 1300 – 1500*, Stephen J. CAMPBELL (ur.), Isabella Stewart Garden Museum, Boston, 2004., 163-175; MACAN 2009., Kat. djela br. 7; HERMANN H. J., *Die Handschriften und Incunabulen der italienischen Renaissance – 3. Mitteleuropa: Toskana, Umbrien, Rom*, K. W. Hiersemanne, Leipzig, 1932., 176-182, tavv. LV-LVI.

španjolski zarobljenici“ i druge (*Giulio Clovio. L'Aquila Triumphante de Carlos Quinto – Karlo V. i njegove najveće pobjede nad neprijateljima* (1550. – 1575., London, British Library, Grenville Library, Add. 33733).⁵⁴ Već smo govorili o brojnim pojedinačnim minijaturama koje su poklanjane caru i njegovim dvorjanima kao diplomatski pokloni, a već ih i Vasari 1568. spominje u životopisu tako da je car sasvim sigurno bio dobro upoznat s Klovićevim radom. Također možemo reći da Karlov sin Filip nasljeđuje od oca ljubav prema umjetnosti, pogotovo prema minijaturi, što pokazuje i realizacija ovog *scriptoriuma*.

Scriptorium Escoriala poprilično se razlikovao od srednjovjekovnog *scriptoriuma* kakvog poznajemo budući da je kralj u svojim rukama imao izravnu kontrolu nad njime kao i samo upravljanje njime. Ovdje umjetnici nisu bili isključivo redovnici koji su živjeli u samostanu već su neki od njih bili tzv. *pendolistas*, odnosno minijaturisti koji nisu živjeli u samostanu već su svoj posao radili kod kuće, a u samostan su dolazili samo predati završene minijature.⁵⁵ Ondje su radili među prvim i najpoznatijima *fray* Andres de Leon kao najslavniji od svih tamošnjih minijaturista kojega se u izvorima naziva „Illuminador de S[ua] M[agestad]“⁵⁶ te ga se spominje kao utemeljitelja ove škole. Filip je u *scriptorium* nešto kasnije pozvao i genoveškog minijaturista Giovannija Battistu Castella, zvanog „il Genovese“ koji vjerojatno ondje dolazi već nekoliko godina nakon Klovićeve smrti, između 1583. i 1585.⁵⁷ Niz djela Giovannija B. Castella ukazuje na izravnu povezanost s Klovićevim djelima koja su mu služila kao predložak u njihovoj izradi npr. *Protjerivanja Joakima iz hrama* (Museo Lazaro Galdiano di Madrid), a koje u potpunosti preuzima kompoziciju poznatog Klovićeva djela *Sveti Pavao osljepljuje Elima* (Pariz, Musée du Louvre).⁵⁸ Castello je posjedovao album s različitim Klovićevim crtežima koje je osobno skupljao tijekom života, a koji je do danas ostao sačuvan u Palaci Abatellis u Palermu.⁵⁹ Album je bio Castellov osobni repertorij Klovićevih crteža koje je koristio kao predloške za vlastite minijature i kompozicije.

54 Postoje sumnje te neslaganja glede ove atribucije. O ovoj seriji minijatura vidi: Maarten von Heemskerck, *Caroli V victoriae ex multis praecipuae. Las mas famosas victorias de Carlos V. The chief victories of Charles V. (Phototype reproductions of twelve miniature painting on vellum, in the Grenville Library of the British Museum, attributed to Giulio Clovio, after the series of engravings by Maarten von Veen, called van Heemskerck. With an introduction by Cesare Malfatti and a portrait of Giulio Clovio)*, Barcelona, 1962.; Janet BACKHOUSE, *The illuminated page: ten centuries of manuscript painting in the British Library*, The British Library, London, 1997., 234; MACAN 2009., Katalog djela br. 34.

55 DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giulio Clovio e la 'Escuela Escorialense', 161.

56 E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 158.

57 E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 157.

58 Među djelima koja upućuju na Klovićeva djela kao predložak su i *Educazione della Vergine* koja se nalazi u privatnoj kolekciji u Sivigliji te *Pieta iz Museo de Bellas Artes de Valencia* (1582.), a koja je izrađena prema Klovićevu modelu koji se čuva u Londonu.

59 Među crtežima ovog albuma nalaze se: *Otmica Ganimeda*, *Oplakivanje Colonna*, *Raspeće s crkvom i sinagogom* (alegorija Kristove krvi), *Studija čovjeka koji kleči na koljenima*, *Sveti Ivan Krstitelj*, *Grb kardinala Aleksandra Farnesea*, *Studija za kovčeg*, *Oplakivanje*. Album s crtežima dio je zbirke princa od Torremuzza, a crteži su pohranjeni u Nacionalnom muzeju u Palermu te su svi izloženi na izložbi 1995./1996. godine (*Maestri del disegno nelle collezioni di Palazzo Abatellis: Palazzo Abatellis, Palermo, 15 dicembre 1995 – 29 febbraio 1996*, Vincenzo ABBATE (ur.), Sellerio, Palermo, 1995., 124-139). Vidi također: E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 161; V. MACAN, *Giorgio Giulio Clovio*, Kat. djela 66-73.

Jedna je od takvih Castellovih minijatura *Sveti Ivan Krstitelj u pustinji* koja datira iz 1605. (Rim, Mentana, Zbirka Federica Zeria), a koja je u potpunosti napravljena prema modelu Klovićeva crteža iz spomenutog albuma.⁶⁰

Ono zanimljivo u ovom kontekstu što povezuje ovu dvojicu umjetnika *scriptoriuma*, Giovannija Battistu Castella i redovnika fra Andreasa de Leona jest činjenica da su obojica već za života bili cijenjeni po izuzetnom umijeću kopiranja upravo Klovićevih minijatura. Prema riječima Filipea de Guevare, a kako nam prenose sačuvani izvori, minijature fra Andreasa vrlo su se lako mogle zamijeniti za Klovićeve.⁶¹ Andres de Leon dao je ovoj kraljevskoj iluminacijskoj školi posve novi smjer i način rada koji se temeljio upravo na „klovijevskoj inovativnoj tehnici karakterističnoj po načinu stavljanja točkica boje“,⁶² a koji je na taj način želio udovoljiti velikoj kraljevoj želji da ima Klovićeva djela u svojim liturgijskim knjigama. Kako bi mogao raditi ovakvu vrstu kopija, redovnik je imao na raspolaganju u samostanu izvorna Klovićeva djela, kako minijature tako i crteže, ali i grafike prema njegovim crtežima, koji su mu služili kao model za izradu novih minijatura „u Klovićevu stilu“. I danas u samoj biblioteci samostana Escorial postoje različite grafike Corneliusa Corta prema invencijama Julija Klovića, a brojne su minijature prošle kroz samostan kao različiti diplomatski i osobni pokloni. Također znamo i da je knjižničar koji je za Filipa II. sastavio ovu knjižnicu, Benito Arias Montano, i sam posjedovao neka Klovićeva djela budući da je i sam bio kolekcionar umjetničkih djela.⁶³

Kako smo već spomenuli, i sam kralj Filip II. osobno je 1566. godine poklonio samostanu *Escorial* četiri Klovićeve minijature koje su sve do Napoleonove invazije čuvane u sobi s relikvijama (tzv. *Camerino di Santa Teresa de Jesus*). Izvori, naime, spominju ove četiri minijature: *Skidanje s križa*, *David i Golijat*, *Sveti Ivan Krstitelj*, *Sveta obitelj sa svetom Elizabetom i Svetim Ivanom*, od kojih se posljednja, kako je već spomenuto, još i danas nalazi u Španjolskoj, dok se ostale tri minijature čuvaju diljem svijeta.⁶⁴ Minijaturu *Svete obitelji sa svetom Elizabetom i svetim Ivanom* kralj Filip II.

60 Odnos Castella i Klovića započeo je vjerojatno preko učitelja Luce Cambiasa koji znamo da je običavao s Klovićem razmjenjivati vlastite crteže. Tako je već 1562. Cambiaso poslao Kloviću crtež *Sveti Benedikt među svetim Ivanom Krstiteljem i Lukom*, a u zamjenu za Klovićev originalni crtež. Crteži Luce Cambiasa koje je Klović posjedovao zajedno sa svojom svojom ostavštinom te crtežima Parmigianina i drugima ostavio je, prema oporuci, svom učeniku Claudiju Massarelliju. (E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 161, nota 61. Također vidi i: Elena DE LAURENTIIS, Un fiammingo a Roma. Frans van de Casteele detto Francesco da Castello, u: *Allumina*, 42 (2013.), 15-25; Elena DE LAURENTIIS, Il pio genovese, u: *Alumina*, 37 (2012.), 26-35.)

61 F. DE GUEVARA, Comentario de la pintura, in: F. J. SANCHEZ CANTON, Fuentes literarias para la historia del Arte Espanol, I, Madrid, 1923., 165. Citirano prema: E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 158, nota 32.

62 „[...] aveva dato impulso nello *scriptorium* reale a una nuova maniera di operare basata sullo stile e sulla innovativa tecnica cloviana caratterizzata dalla giustapposizione di punti di colore, compiacendo così all'ambiziosa intenzione di Filippo II di avvalersi di artisti capaci di imitare le opere di don Giulio arrivando addirittura ad ugugliarlo.“ (E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 158.)

63 Prema Franciscu Pachecu, posjedovao je minijaturu Krist nosi križ, Djevice, sveti Ivan, Magdalena i sveti Šimun te crtež Otmica Ganimeda (E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 158).

64 E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 158.

dobio je od svog oca Karla V., a njen nastanak datiramo u spomenuto razdoblje Klovićeva boravka u Firenzi na dvoru De Medicija budući da se u njenoj pozadini nalazi pejzaž Firenze (u razdoblju od 1551. do 1555. godine). Njen boravak u Španjolskoj detaljno je praćen u inventarnim knjigama cara Karla V. tijekom više godina, prvi put u inventaru careve imovine u Bruxellesu 1556., a potom i u popisu imovine napravljene nakon njegove smrti 1558. u samostanu Yuste.⁶⁵ Svakako se radi o minijaturi koju je Karlo V. dobio u razdoblju između 1552. i najkasnije 1556. te je bila izuzetno cijenjena unutar kraljevske obitelji. Vrlo je vjerojatno još čitav niz Klovićevih umjetnina koje su došle do habsburškoga dvora, a ostaju nam i dalje nepoznate. Inventar Klovićeve osobne imovine, koji prati njegovu oporuku iz 1578., navodi dvije iluminacije s portretom kralja Filipa: „Una Madonna con il figliolo in braccio con il Refelippo alli Piedi et nove figure/ Una Madonna in Piede con il Refilippo“ koje su se tijekom povijesti izgubile.⁶⁶ Svakako su Habsburgovci bili veliki ljubitelji Klovićevih minijatura te su ih potraživali i dobivali različitim kanalima. Uz njihov ukus i čitav je niz drugih okolnosti, osim spomenutih, pridonio sve većoj potražnji ove nove vrste minijature kojom je Klović očigledno savršeno zadovoljavao i najprofinjenije umjetničke zahtjeve.

ZAKLJUČAK

Rad je ukazano na dvije glavne linije Klovićeva minijaturističkog stvaralaštva, na iluminiranje rukopisnih knjiga u kojemu nadilazi umijeće mnogih tadašnjih iluminatora u ovoj umjetnosti, te na izradu slika minijturnih dimenzija koje su služile za osobnu pobožnost ili ukras članovima elitnih slojeva društva, a kojom Julije postaje tvorcem novog umjetničkog predmeta. Ukazao je na pojedine primjere njegovih naručitelja i djela koja su nam sačuvana do danas te posebno na Klovićevu povezanost sa španjolskim *scriptoriumom* samostana El Escorial u koji je i osobno bio pozvan kako bi u njemu iluminirao liturgijske knjige. Prikazano je kako su minijaturisti ovoga *scriptoriuma* utjecali na stvaranje i sve veće širenje „Klovićeva stila“ u iluminiranju budući da ga ciljano nastoje kopirati zbog potražnje za njegovim stilom rada. Nakon što su barem djelomično utvrđeni izravni sljedbenici stila Julija Klovića (kojih zasigurno ima i više od spomenutih u ovome radu), postavlja se pitanje jesu li možda i oni autori nekih od djela koje za sada pripisujemo Kloviću? Svakako predstoji daljnjim studijama na ovoj liniji istraživanja napraviti jasniju viziju onoga što je izvoran Klovićev rad, a gdje započinju njegovi kopisti.

65 Nalazi se u popisu predmeta od 18. kolovoza 1556. koje je potrebno poslati u Španjolsku (vidi: E. DE LAURENTIIS ACCORNERO, Giovanni Battista Castello 'Il Genovese', 158.).

66 PELC 1998., 222.

JULIJE KLOVIĆ, THE ARTIST FROM VINODOL IN EUROPEAN HUMANISM

In the first part of the article the author offers a short overview of the life and work of Juraj Julije Klović, and in the second part points to the role the artist played in the history of miniature as illuminator of manuscript books, especially in view of the fact that he was active in a time when manuscript books were already extensively spread in the European continent. In the last part of the article the author points out to Klović's production of single miniatures with sacral themes dominant in the second half of Klović's life, and for whose appearance as a special branch of miniature art Klović is of crucial importance. The author presents the motives for the high demand of these miniature paintings that were ordered as personal or diplomatic gifts by the Farnese family members and the Florentine Medici family, and were sent to various European courts. The exceptional appreciation and demand for these small treasures had also influenced individual artists of that time, and thus the author points to which extent these works of art served as models to other artists, in particular to Giovanni Battista Castello and fray Andres de Leon who were active in the *scriptorium* of the El Escorial Monastery in Spain. The article, therefore, addresses also the presence of Klović's illuminations in this monastery, in whose *scriptorium* Klović was personally invited, but declined the invitation because of advanced age.

Keywords: Juraj Julije Klović; Real Monasterio di San Lorenzo de El Escorial; miniature „da gabinetto“; Giovanni Battista Castello; fray Andres de Leon.